

Kunst, satire en verzet

door Ivana Ivkovic

Kent u de Chinese verwensing – ‘Moge je leven in interessante tijden’?

Enrico Baj leefde in interessante tijden. De opkomst van het fascisme, de totalitaire regimes, de macht van de militairen. De oorlog, en dan de koude oorlog. De toenemende rol van techniek en technologie in onze levens. Het vernietigende potentieel van technologie: het nucleaire gevaar. De macht van de heersende klasse. De macht als probleem.

Wij leven vandaag ook in interessante tijden. Ik weet als politiek filosoof niet meer of ik eerder naar Amerika, naar Rusland, Nederland of naar Balkan moet kijken. Overal valt veel interessants te zien. De opkomst van populistische partijen en autoritaire leiders. De crisis van het traditionele politieke bestel. De EU in crisis. De Brexit. De vluchtelingen crisis. De oorlog in Syrië. De angst voor islamisering. De groeiende kloof tussen arm en rijk, tussen 99% en 1%. De dreigende ecologische catastrofe. Het verdwijnen van werk door automatisering.

Als politiek geëngageerde kunst, dat zich actief inlaat met turbulente tijden, is het geen wonder dat het werk van Enrico Baj nu zo actueel is. Maar ik denk dat zijn werk bijzonder actueel is om één specifieke reden. Onze gebruikelijke manieren om te reageren op de crisissen, om in opstand te komen, het onrecht te bestrijden en het systeem te veranderen...zijn op een dood spoor geraakt. Het is niet zo dat wij futloos zijn, wij willen verandering. Maar de weg ernaartoe, die is niet altijd duidelijk. Wij geloven niet langer in de oude ideologieën, maar we maken geen nieuwe. Wij zijn die oude politieke partijen een beetje beu, maar zijn die nieuwe dan zoveel beter? Wij beseffen wel dat we iets moeten doen met het klimaat, maar ja, gaan die elektrische auto's het doen? Wij beseffen dat ons financieel systeem niet zo stabiel is als we dachten, maar zijn de producten die nu worden verhandeld zo veilig? Ik weet niet of dit de werkelijkheid is, maar het is in ieder geval vaak de perceptie – en die perceptie leidt tot een gevoel van machteloosheid tegenover de wereld. Het gevoel om gevangen te zijn, om met een elastiekje vast te zitten aan het bestaande. Wij hopen op verandering, maar het lijkt alsof die verandering telkens maar niet kan aanvangen.

Ik denk dat we juist vanwege dat gevoel moeten kijken naar het werk van Baj.

De titel van deze tentoonstelling, *Play as Protest*, geeft natuurlijk al een beetje weg wat we in het werk van Baj kunnen hopen te vinden – het spel als een vorm van verzet.

Ik wil even stilstaan bij de vragen wat voor een spel in zijn werk precies wordt gespeeld; wat een spel überhaupt is en waarom het ondermijnd zou zijn; waarom het spel verandering zou kunnen ontketenen. Van daaruit kunnen we weer terugkeren naar onze turbulente tijden en hedendaagse vormen van protest.

Elk spel, schrijft de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben, is een soort ontheiliging. Een spel is profanisering van het sacrale. Zo is voetbal eigenlijk het naspelen van de strijd van de goden om het bezit van de zon. Ja...u begrijpt waarom de emoties zo hoog kunnen oplopen...In een spel wordt iets dat heilig is, iets dat apart en hoog wordt gehouden, teruggegeven aan mensen, zodat ze het gewoon kunnen gebruiken. Zodat elk kind in een straat, of op een veldje, een balletje kan trappen. Profanisering is altijd per definitie onbehoorlijk gebruik, want zoiets hoor je helemaal niet te doen met de zon, en je mag je ook geen god wanen. Maar in een spel kan dat.

Het is interessant om met die blik naar 'de generaals' van Baj te kijken. Ze zijn niet eens mensen, het zijn monstertjes, grotesk en belachelijk, iets dat lijkt weggelopen uit enge kinderdromen, unheimisch en ergens toch ook schattig. Ze zijn behangen met onderscheidingen en hebben grote buttons als ogen. Soms staan in die buttons obscene boodschappen: 'Boys Wanted. Experience required'. Baj gunt de militairen geen grootsheid en geen glorie. Hij demystificeert hun macht. Hij laat de obscene onderkant van hun macht zien. Hij maakt ze ridicuul. Zij zijn ook speels gemaakt. Bajs assemblages bevatten buttons, touwtjes, stukjes stof, stukjes speelgoed. De vreugde van het maken spat ervan af, bij vlagen spottend, maar het grimmige wordt tegengewerkt door kinderlijk plezier, hoe somber de thematiek soms is.

Als u zich afvraagt: wat kan kunst doen tegen macht? Merk dan op dat Baj niets 'ertegen' doet, hij stelt niets tegenover de macht. Hij herhaalt, imiteert wat de generaals en de machtigen doen: marcheren, met beschuldigende vingertjes naar elkaar wijzen, schreeuwen. Maar wat eerst serieus was, wordt grotesk. Het wordt een parodie.

Het spel dat Baj speelt zit vol ironie en parodie. De machtigen zijn machtig omdat wij ze machtig maken, lijkt hij te zegen, als een echte anarchist. Wij glorificeren ze, wij geloven erin. Je hoeft niet eens iets tegen te doen, je hoeft niet tegen ze te vechten en de macht te veroveren – het volstaat om ze niets meer te geven. Macht moet je niet flatteren, maar deflateren, leeg laten lopen, ongedaan maken. Of zoals Cornelis Verhoeven zei: je moet het liquide maken: liquideren.

En toch...misschien ligt het net iets ingewikkelder in elkaar dan dat. Ja, wij denken dat je tegenwoordig alles belachelijk kan maken. Maar wellicht is het moeilijker om macht te ridiculiseren dan het op het eerste gezicht lijkt. Neem nou Trump. Wij dachten dat het een pias was, een clown, maar nu komt langzaamaan het punt dat we hem toch serieus gaan nemen. Er zit iets ongrijpbaars in de macht dat ons fascineert en verleidt. Misschien zien we toch altijd meer dan die belachelijke monstertjes als we naar die generaals kijken. Kijk naar die onderscheidingen, naar dat blingbling, zijn we niet ergens, ondanks alles, geneigd om ze toch te mystificeren? Om ze toch groter te maken dan ze zijn? Speelt Baj hier niet ook een spel met de toeschouwer, wiens blik wordt onderschept door Baj's creaties, precies om te laten zien dat die blik schuldig is, dat die blik al op automatische piloot iets van de grootsheid van de macht wil zien?

Iets vergelijkbaars meen ik ook te zien in Baj's grote werk *De begrafenis van de anarchist Pinelli* (1972). Op het grote doek met veel verwijzingen naar Guernica, valt Pinelli uit het raam zijn dood tegemoet. Rechts zijn weer die generaals, een boze meute, een lynchmob. Links 'de gewone mensen'; zij dragen anarchistenvlaggen, zij lijken te protesteren, maar vooral zien ze zo teneergeslagen uit. Op een andere doek zien we het raam waaruit Pinelli viel, en zien we handen; de schuldige handen die hem hebben geduwd. Van wie zijn die handen? Kunnen we hier van een afstand kijken naar de gruwelijke scene? Dit is een aanklacht tegen het geweld zoals Guernica een aanklacht is. Baj laat zien hoe een onschuldige wordt vermoord. Maar van wie zijn die handen? Kan de toeschouwer zich hier helemaal distantiëren van de scene? Voelen wij ons niet ook een beetje schuldig? Zijn het niet ook ergens onze handen, die hem hadden geduwd?

Misschien kan een subtielere conclusie getrokken worden uit het werk van Baj. Niet dat het zo makkelijk is om macht te ridiculiseren, maar juist dat het zo moeilijk is, onmogelijk zelfs. Generaals als monsters zien, politici als clowns, onszelf als de eigenlijke verantwoordelijken...dat is precies wat wij niet kunnen. Het spel van Baj slaagt erin om toch dat onmogelijke te doen, om dat moment van sacralisering te onderscheppen, uit te stellen. In de verbeelding van Baj is het alsof dat moment niet bestaat, het spel kan doorgaan, het sacrale wordt terug naar de wereldse dimensie gehaald. En ondanks alles, toch dat onmogelijke doen: dat is kunst. Dat is iets dat kunst kan, lijkt mij.

Satire is een machtig wapen geweest in de strijd tegen de traditie en de autoriteit, tegen het totalitarisme. Niet te vergeten, satire is ook the weapon of choice geweest van vele dissidenten in het Oostblok. De aantrekkingskracht van satire is altijd geweest dat ze vreugde, speelsheid, vitaliteit, levenslust en humaniteit stelt tegenover het brute, het banale en het gewelddadige van de macht.

Maar nu... is politieke en maatschappelijke satire nog steeds zo potent? Kunnen wij macht en de machtigen nog steeds ridiculiseren en parodiëren? Is het effectief? Een paar kanttekeningen.

Ik denk dat het tegenwoordig lastiger is om satire als een kritisch politiek instrument te gebruiken, dan in de tijd dat Baj zijn kunstwerken maakte. Zoals ik zei, wij zijn gewend aan het idee dat alles belachelijk kan worden gemaakt, en ironie is al lang niet iets dat hoort bij de tegenmacht in de strijd tegen de ernst van de gevestigde orde. Macht is in de zekere zin al een soort parodie op zichzelf geworden. Toch denk ik dat we ook hier iets van Baj zouden kunnen leren. Want ik denk niet dat het zo effectief is om macht, en de machthebbers belachelijk te maken, maar dat het veel meer impact heeft om met onze eigen neiging tot sacralisering te spelen. Kijk bijvoorbeeld naar dat spotje van Lubach waarin America First werd geparodieerd door Nederland als een goede tweede te verkopen. Niet voor niets is dit filmpje viral gegaan, en is inmiddels in bijna elk Europees land een kloon ervan gemaakt. En toch denk ik, het zou nog spannender zijn geweest als dat filmpje minder tong in cheek was, en de kijker meer zou durven meenemen in het gevoel van zwelgen in de nationale trots.

Ik heb een groot zwak voor de Sloveense band Laibach, en hun satire volgt zulke strategie. Zonder enige schroom spelen ze bij hun optredens met fascistische elementen. Ze dragen uniformen, er zijn vlaggen, de sidekicks marcheren, de hele encensering doet denken aan de zelfglorificatie van totalitaire regimes. En dan sta je bij zo'n concert, en je betrapt jezelf op dat je daarvan geniet. En dat is precies de bedoeling.

In die zin denk ik dat satire nog steeds veel effect kan hebben, maar het gaat eerder om het ridiculiseren van de verlangens van het volk, en niet zozeer sec om de macht van de machthebbers. Het spreekt voor zich dat dit een soort heiligschennis is, in een democratie. En dat is ook echt niet eenvoudig om te doen op een goede manier. Ik las laatst een reactie van een Sloveens filosoof, Slavoj Žižek, op de satire gericht tegen Trump. Hij ziet daar weinig heil in. Het zal Trump niet deren, zegt Žižek, maar satire bevestigt zijn supporters in de overtuiging dat Trump onterecht door de establishment wordt afgebrand. Zij voelen zich daardoor nog minder gehoord. Zo gaat het tegenwoordig: je voelt je een deel van de onderdrukte minderheid, en ondertussen ben je al een meerderheid geworden, en je hebt de president gekregen die je wou, maar je vindt nog steeds dat je monddood wordt gemaakt. Iets vergelijkbaars zien we ook hier in Nederland. Die onvrede, het gevoel om niet te worden gehoord en niet gewaardeerd te zijn, vind ik een heel moeilijk sentiment om mee om te gaan. Ik heb daar geen uiteindelijk antwoord op, het is iets waarmee ik zelf worstel. Maar u begrijpt in ieder geval wel in welke richting ik het zoek.

Terug naar Baj. Ik wou graag nog een paar woorden wijden aan de dames, de meubels en de robots. En aan Elon Musk.

Het vrouwelijke tegendeel van 'de generaals' zijn 'de dames', assemblages waarop vrouwen uit de decadente bourgeoisie zijn afgebeeld, gemaakt in de jaren '60. Zij zijn ook geen mensen, maar wezenloze popjes, verzameld uit stofjes, glittertjes, knoopjes, spiegeltjes en kant. Louter uiterlijke vertoning. Ze zijn versierd, maar ook zelf een versiering geworden. Ze vallen samen met de kleding en de objecten die ze bezitten. Ze zijn een beetje levenloos. Naast hen zijn assemblages van meubels – kasten, stoelen en tafels – tentoongesteld. Baj heeft stukken houtfineer en stof geplakt om objecten uit het huiselijke interieur in 2-D te reproduceren. Net zo wezenloos als de dames zijn, zijn deze meubels geanimeerd, alsof ze een eigen leven bezitten, iets van vitale kracht, en zo naar de toeschouwer zouden kunnen waggelen.

Het is niet moeilijk om in deze werken klinkt een aanklacht te zien tegen het conformisme en de verwaandheid van het burgerlijke milieu. Of, om dit in meer eigentijdse termen uit te drukken: tegen de 1%. En net zoals Baj bij de generaals en de marschalen speelt met de profanisering van de macht, lijkt hij nu te spelen met de sacralisering van het bezit. Want dit is een sfeer waarin alles verwordt tot een object met ruilwaarde, tot iets om de status te bevestigen en ermee te pronken. Ook het vrouwelijke uiterlijk.

Baj speelt niet alleen met de bourgeoisie, maar ook met techniek, en met de impact van techniek op onze wereld. En ook hier zit een scherp randje aan zijn spel, want techniek is ambigu. Knutselen is fun. Maar techniek is ook serious business – de machines die we maken geven ons vrijheid, zij doen het werk voor ons. Tegelijkertijd kunnen ze onze levens domineren en uniformeren, daar waar industriële serieuze productie het ambachtelijke handwerk wegdrukt. Ook daar verdwijnt iets van vitaliteit en vrijheid. In 1962 werd de eerste robot gebruikt in een industriële productielijn, bij de General Motors. In de jaren 1963-65 maakt Baj een serie robots uit Meccano onderdelen. Baj's robots hebben geen functie, zij doen geen werk. Zij zijn antropomorf, weer op een groteske manier, de een heeft genitaliën van stofzuigerslang, anderen hebben ogen, mond of tepels van rode cilinders ingebouwd in de wirwar van groene meccano latjes.

Dames, kasten, robots: het ligt een beetje in elkaars verlengde. De robot is identiek aan de bourgeois, zegt Baj in een interview. De robot is een conformist. Hij doet datgene waarvoor hij is gemaakt, volgt het dictaat van de productie. Door robots te maken die niets doen, bevrijdt Baj techniek een beetje van dat conformisme. Want dat is wat verbeelding doet: dingen bevrijden uit het conformisme en ze een stukje vrijheid teruggeven.

Techniek is sinds die jaren '60 alleen maar een grotere rol gaan spelen in onze levens. Wij worden niet alleen maar door meer techniek omringd, en leven continu ingeplugd, wij worden letterlijk steeds meer door techniek doordrongen. Misschien zullen we in de nabije toekomst helemaal met techniek integreren, en cyborgs worden, zoals bijvoorbeeld Elon Musk van droomt. Moeten wij dat willen? Spreekt er niet ook verbeelding in dat droom van Musk, de hoop op een nieuwe soort, een nieuwe levensvorm? Beter, sterker, slimmer, gezonder... Wat een anarchist vreest in zo'n experiment, is niet zozeer dat dit te gedurfd zou zijn, hubris, voor god spelen, maar dat dit juist tot meer conformisme zou leiden, omdat het resultaat de bestaande economische en politieke ongelijkheid bevestigt. Verbeelding zou een nieuwe sociale werkelijkheid moeten creëren, en niet de status quo bevestigen.

Wat zouden we, kijkend naar de werken van Baj, kunnen vinden voorbij de bourgeois, voorbij de robot? Vrijheid. Dat is het eigenlijke anarchisme, dat is revolutie: de mogelijkheid om met verbeelding de werkelijkheid te veranderen. Verbeelding is een lange tijd een essentiële motor van politieke en maatschappelijke transformatie geweest. Het gaat daarbij niet zozeer om het creëren van een utopisch beeld waarin wij met zijn allen moeten gaan geloven. Wij hebben geleerd om zulke beelden te wantrouwen, en terecht, lijkt mij. Veel eerder gaat het om het loswrikken van dingen uit de bestaande kaders waarin ze vastzitten, waar ze zich aan conformeren. Het is een spel, maar ook een strijd – een strijd tegen privilege, tegen monopolie van de macht, tegen exclusieve rechten. Verbeelding schetst geen beeld van een ideale wereld, maar speelt met het bestaande, en daarin komt een ongelofelijke energie vrij. Als ik kijk naar het werk van Baj dan hoop ik van harte dat wij dat nog steeds kunnen – zulke energie opwekken, of beter: vrijmaken, en gebruiken om de wereld te veranderen.